

վապստ () ուղանեան ցեղին գլուխը Վաղղիոյ գահը ելելուն պէս՝ ճարտար քաղաքավարութեամբ ամէն կողմնակցութիւններն ուզելով շահիլ նախ Վաթուղէոնի արձանը Սանտովի հրապարակին սեանը վրայ նորէն կանգնեց, զորն որ Պուրպոնեանք 1814 տարւոյն իրենց դարձին կործաներ էին. ետքը 1840^{էն} Նիզղիոյ պաշտօնէից դահլճին հետ խօսակցելով՝ մեծ փառաւորութեամբ յաղթանակի հանդիսով, որուն նմանը Վաղղիա չէ տեսնուած, Սուրբ Հեղինէէն Վաթուղէոնի մարմինը փոխադրել տուաւ Րարիզ ապիկար զինուորաց անկեղանոցին եկեղեցին, և հրամայեց որ վրան փառաւոր մահարձան մը կանգնուի, որն որ գրեթէ լմնցած է հիմա :

ՀՆԱԽՈՍՈՒԹԻՒՆ

Հին Պարտեզներու վրայ : (Երես 294)

() տար ազգաց պարտեզներուն վրայ խօսելէն վերջը՝ հարկ է դառնալ առանձին ակնարկութիւն մ'ալ ընել մեր ազգին ունեցած ախորժակին վրայօք :

Րեւելեան ազգաց պարտեզները միշտ հուշակաւոր եղած են պատմութեանց մէջ. մեր պատմութիւնը կը ցուցնէ մեզի որ Հայք ալ այն ազգերէն մէկն են եղեր : () Կէտ ազգային պատմիչները ամէն բան տեղն 'ի տեղը ու ճիշդ չեն ստորագրեր, մանաւանդ որ մեր այնչափ մեծամեծ նախարարութեանց հազիւ յիշատակութիւնները կան, թող թէ անոնց պարտիզաց նկարագիրները. բայց մեծամեծ թագաւորաց վրայ գալով՝ անոնց գործոցը մէջ կը յիշատակեն նաեւ տեղ տեղ իրենց պարտեզներու վրայ ունեցած ախորժակը, որոնք միայն բաւական են մեզի ցուցնելու մեր ազգին ալ գեղեցիկ ախորժը : Հայաստան աշխարհքը ինքնիրեն արգաւանդ և բերրի երկիր էր, որ բարերար ձեռաց պզտիկ օժանդակութեամբ

մը կրնար բոլորը ծաղկեալ դրախտ մը դառնալ, ինչպէս որ ատեն ատեն եղած ալ է : Սակաւութիւնը իրմէ նախ սկսած է ծաւալիլ բոլոր աշխարհք. Նոյ առաջին քրտինք թափողն եղաւ Հայաստանի պտղաբերութեանը, երբ դեռ ջրհեղեղին ջրերը հազիւ քաշուած՝ տապանէն ու Սասեաց գագաթէն վար իջաւ, և անոր ստորոտները սկսաւ նախ և առաջ Վիոսի գիւղը այգիներ տնկել, գինիներ հանել : Իրմէ վերջը իր որդիքն ու թոռները՝ իրենց հօրը և հաւուն ձեռացը տակ վարժած, և անոր օրինակը դիմացին, և միանգամայն հարկաւորութեան պահանջմունքէն ըստիպուած՝ իրենց հաւուն հետոցը կը հետեւէին. անանկ որ որչափ մարդկութիւնը կը բազմանար Հայաստան, հարկաւորութեան կրկին աստիճանէն աւելի կը յառաջադիմէր մշակութիւնը. ինչպէս նաեւ Սովսէս Խորենացի ալ շատ տեղ յիշատակութիւններ կ'ընէ, և մանաւանդ Շիրակ գաւառին համար կ'ընէ՝ « արգաւանդ և բարի », ուր բնակեցաւ Շարա իր շատակեր բնութեանը պատճառաւ :

Նոյն ատենուան մշակութեան զարգացմունքը որչափ որ յայտնի է մեզի, այնչափ ալ քիչ է ծանօթութիւնն իս բուրաստանաց և ծաղկանոցաց վրայօք. բայց ենթադրելով ալ թէ չկային այսպիսի բուրաստաններ, որ անկարելի կ'երևայ, սակայն բնութեան մոգիչ տեսարաններուն բազմութենէն՝ գրեթէ արհեստաշէն բուրաստանաց կարօտութիւն չունէին, ինչպէս յայտնի է Խորենացւոյն խօսքերէն : Իսկ Շամիրամայ ժամանակը կ'երևայ թէ փառաւոր բուրաստաններ եղած պիտի ըլլան Հայաստան. վասն զի երբ Շամիրամ Հայաստան եկաւ, և երկրին գիւղեր, գեղեցկութիւնը, ծաղկազարդ հովիտներն ու դաշտերը, գետերուն, վտակներուն խոխոջանքները տեսաւ՝ յափըշտակուեցաւ իր մեղկ սիրտը, և իր ամբարաստունը որոշեց Հայաստան շինել, ուր տարւոյն չորրորդ մասը անցընէ : Եւս դէպքս մեծ լոյս մըն է մեզի նոյն

ժամանակուան ստոյգ ծանօթութիւն ունենալու . կը տեսնենք այս բանիս մէջ Շամիրամայ չափազանց զբօսանք , պարտէզ , զուարճութիւն սիրելի . վասն զի իր խնուէի մէջ կանգնած հրաշալիերտ կախաղանաւոր բուրաստանները , որոնց վրայ այսչափ դարեր կը զարմանան , ինքը անոնցմով չկշտացած և սիրտը դեռ անգոհ՝ աւելի գերազանց տեղոյ մը ետեւէ կ'ըլլայ , տարւոյն ամենագեղեցիկ ժամանակը հոն ծախելու համար , մանաւանդ թէ ըսեմ՝ տեղոյն զմայլեցուցիչ գեղեցկութիւնը կը շարժէ զինքը այս մտածութիւնս ունենալու : Բնութիւնն որ Խորենացւոյն լակոնական ոճը կը զլանայ մեզի այս հոյակապ ամարաստան տեղն 'ի տեղը ու ճիշդ նկարագիրը . բայց հանդերձ իր համառօտութեամբը դարձեալ կ'իմացնէ անոր փառաւորութիւնն ու մեծագործութիւնը : Բայ Շամիրամակերտ ամարաստան շինութեանը համար այնչափ հազարաւոր ընտիր գործաւորներ Խորենտանէն և զանազան աշխարհքներէ հոն հաւաքելէն ետքը՝ կրնայ ընթերցողը երեւակայել անոր վեմութեան ինչ աստիճան եղած ըլլալը . ինչ կը պակսէր այնչափ վարպետ գործաւորներուն ձեռքէն , որոնց մտաց ծննդեանը դէմ դնող ամենեւին արգելք մը չըկար , ոչ ոսկին ու արծաթը և ոչ ճարտարութեան պակասութիւնը . մանաւանդ թէ թագուհւոյն դիտմունքը , բաղձանքն ու պահանջմունքը կը ստիպէր զիրենք ամէն կերպ գեղեցկութիւն և մեծագործութիւն մտածել և 'ի գործ դնել . և հարկաւ շատ աւելի գերազանց պիտի եղած ըլլայ քան զկախաղանաւոր բուրաստանները , որ ամառը զանոնք թողուցած՝ հոս գիւղագնացութեան կու գար : Եւ ահաւասիկ Խորենացին այսպէս կը ստորագրէ անոր մէջի բուրաստաններն ու պարզ բոսոց վերաբերեալ զարդարանքները . “ Եւ ըզմասն ինչ գետոյն ընդ մէջ քաղաքին բաշխեալ գնացուցանէ 'ի պէտս ամենայն պիտոյից և յարբուցմունս բուրաստանաց և ծաղկոցաց . . . : Եւ զամենայն

արեւելեան և զհիւսիսային և զհարաւային կողմունս քաղաքին զարդարեղաստակերտօք , և սաղարթիւք ծառոց վարսաւորաց՝ զանազանեալք 'ի պտուղս և 'ի տերեւս . և բազումս բազմաբերս և գինեբերս 'ի նմա տնկեաց ովիտս : Եւ ամենայնիւ հոյակապ և հռչակաւոր զպարսպեալն յօրինէր՝ , , : Եւ Երուսաղէմն այսչափ ստորագրութիւնը՝ այն փառաւոր ամարաստան համար միայն անունը յիշատակել մըն է :

Շամիրամէն վերջը ինչուան Բռլակունեաց կանգնումը մասնաւոր յիշատակութիւն մը չունինք բուրաստանաց յառաջացմանը . բայց անկարելի կ'երևայ որ գոնէ իրմէ վերջը բուրաստաններու այս կերպ ախորժը մտած չըլլայ հայաստան : Ինչ թէ իր մահուանը հետ մէկտեղ անհետացան մէկէն իր բուրաստաններն ու ծաղկանոցները . և իշխաններն ու նախարարները տեսնելով այնպիսի գեղեցկութիւն՝ կարելի է արգեօք , որ անտարբեր աչքով մը անոնց վրայ նայելով՝ ամենեւին անհոգ ըլլային : Բայց ենթադրելով ալ թէ Շամիրամայ հետ մէկտեղ մարած ըլլայ՝ հայաստանէն բուրաստաններու սէրը , չենք կրնար երկբայիլ թէ Տիգրան , որ անբաւ հարստութեամբ լցուց ըզհայս , “ խաղաղութեան և շինութեբերող , եղաւ երկրին , Զունաստանի տիրեց և Եւրաց հետ ալ այնչափ վերաբերութիւն ունեցաւ , այն թագաւորութիւններէն բերած չըլլայ այդ արուեստին ախորժը , ուր տեղուանքը գերազանց կերպով ծաղկած էր բուրաստանաց մշակութիւնը : Եւ թողունք որ իրեն ժամանակին համար միայն կ'ըսէ մեր պատմաբանից հայրը . “ Եւ ամենեւցունց որ առ իւրովքն էին ժամանակօք՝ նախանձելի , և յետնոցս ըղձալի ինքն և ժամանակ իւր , , : Եւ որովհետեւ քաղաքականութեան և յառաջագիմութեան մէկ գլխաւոր մասն ալ է՝ այգիներ , պարտէզներ , բուրաստաններ մը չակելը , և մեծ նշան քաղաքականա-

ցեալ ազգի մը, ուրեմն հարկ է հետևեցնել թէ նոյն ժամանակը շատ զարգացած պիտի ըլլայ բուրաստանաց մը շակութիւնն ալ:

Իսկ Լըշակունեաց ժամանակը թափափուութեան կանգնուելուն հետ մէկ տեղ սկսած է բուրաստանաց խնամքը: Խորենացին Սաղարշակայ քաղաքական շինութեանց մէջ՝ կը ստորագրէ նաև իրեն մշակութեան և բուրաստանաց վրայ ունեցած սէրը, ըսելով. «Պառնայ առ ստորոտոյն Պարխարայ ընդ մէջ Տայոց՝ ի գիջին և ի մառախլուտ տեղիս մայրեացն և ի լուաւէտս գեղեցիկ իմն կարգելով գերկիրն, հաւասարելով զլեռնայինն և զջերմահոտն ի բարեխառն և ի զուգագեղեցիկ վայելչութիւն իւրոյ թագաւորութեն. ամառնային ժամանակին հովանոցս պատրաստելով յորժամ զհիւսիսով երթիցէ: Պոմն գերկուս տափարակնն անտառախիտս հանդերձ լերամբքն կազմելով, և որսոց տեղիս. և զջերմութիւնն Վողայ ի մարմանդս այգեաց և բուրաստանեաց՝: Տարակոյս չկայ որ Սաղարշակ պարթև և Պարթևաց թագաւորի եղբայր՝ Պարսկաստանի պարտիզաց գեղեցկութեանը նմանցուցած կ'ըլլայ իր հայաստանի բուրաստաններն ալ. մանաւանդ որ ինքը Խորենացին կը վկայէ նոյն տեղը՝ թէ միայն տեղերը կը նշանակեմ առանց ամենեւին զանոնք մանրապատում ընելու: — Ի՞նչ յիշատակաց արժանի է իրմէ վերջը Երուանդայ շինած ձեռակերտը, զորն որ Խորենացին ալ ախորժով և աւելի մանր կը նկարագրէ, ըսելով. «Քաղցր է ինձ ասել և յաղագս գեղեցիկ դաստակերտին Երուանդակերտի, զոր յօրինեաց նոյն ինքն Երուանդ գեղեցիկ և չքնաղ յօրինուածովք: Քանզի զմիջոց հովտին մեծի ընդ մարդկութեամբ և պայծառ շինուածովք, լուսաւոր որպէս ական բիւր. իսկ շուրջ զմարդկութեամբն՝ ծաղկոցաց և հոտարանաց կազմութիւն, որպէս շուրջ զբոլորն զայլ

բոլորակութիւն ական: Իսկ զբազմութիւն այգեստանոյ, իբր զարտեանաց խիտ և գեղեցիկ ծիր. որոյ հիւսիսային կողմանն դիր կարակնաձև՝ արդարեւ գեղաւոր կուսից յօնից դարեանդաց համեմատ: Իսկ ի հարաւոյ հարթութիւն գաշտաց, ծնօտից պարզութեան գեղեցկութիւն. իսկ գետն բերանացեալ դարաւանդօք ամանցն՝ զերկթերթիսն նշանակէ շրթունս: Եւ այսպիսի գեղեցկութեան դիր՝ անթթութիւն իմն գոգցես ի բարձրաւանդակ թագաւորանիստն զհայեցուածսն ունի. և արդարեւ բերրի և թագաւորական դաստակերտն՝: Եւ այս ստորագրած սքանչելի դաստակերտը մինչև Տրդատայ ժամանակը անարատ մնացած էր, ինչպէս որ կը վկայէ նոյն պատմագիրը. և Տրդատ Վամարականաց ցեղին ընծայ տուաւ. ինչպիսի խնամք շտարուիր այնպիսի դաստակերտի մը, որ մասնաւոր անձանց ձեռքը ընծայ յանձնուի. անշուշտ Երուանդակերտ ալ երկայն աւտեն նոյն գեղեցկութիւնը շարունակել և աւելի ևս զարգարուեր է:

Երուանդայ յաջորդը Լըտաշէս յետ հայաստանի վրայ բազմադիմի կարգաւորութիւններ ընելուն՝ կ'ըսէ Խորենացին թէ «Հրամայէ զսահմանս գիւղից և ագարակաց որոշել...: Իայց ասի, ի ժամանակս Լըտաշիսի ոչ գրտանել երկիր անգործ յաշխարհիս հայոց, ոչ լեռնային և ոչ դաշտային յաղագս շինութեան երկրիս՝: Եւ աստիճան մշակութիւն կար նոյն ժամանակը հայաստանի մէջ, որ իր մեծ քաղաքականութիւնը կը ցուցնէ: Եւ թէպէտ առանց ուրիշ ծանօթութեանոյ այսպիսի քաղաքականութեան և ճոխութեան ժամանակ մը տեսնելով՝ յայտնի կը հետևեցնենք մտքով նոյն ատենուան բուրաստանաց ծաղկած ըլլալը, բայց հաւատարիմ վկայ ալ ունինք Թովմա Բրծրունին, որ Լըտաշիսի Սանայ քաղաքին քով շինած թագաւորական պալատին ստորագրութիւն

նը ընելով՝ նախ իր գեղեցիկ դիրքը կը նկարագրէ , որուն մէկ կողմէն կը տեսնուէր ձիւնապատ բարձրագագաթն Սասիս , և դիմացը դաշտաձև տարածուած կապուտակ լճնունեաց ծովը . ետքը կ'ըսէ . « Պաստակերտս մեծամեծս (շինէ) շուրջ զեզերքն անտառախիտ ծառովք և գինեքեր որթովք և զանազան պտղովք . զէնս պատրաստեալ , և շուրջ զամրոցպէն տնկախիտս բուրաստանս ծաղկաւետս և անուշահոտս 'ի զանազան ծաղկանց , ոչ միայն 'ի տեսիլ խողտման աչաց և 'ի զուարճումն հոտոտելեաց , այլ և 'ի կազմութիւն գեղոյ բժշկական հնարագիւտ իմաստասիրութեանց կազմեալ լճկղեպեայ վարժամբն » : Եւ իսկ իստաշէս թագաւորնիս ալ 'ի մանկութենէ Պարսկաստան մեծցած ըլլալով՝ լցուած էր աչքը անոնց պարտիզաց վայելութիւններովն ու ճոխութիւններովը , զորն որ իր աշխարհաշինութեանը հետ խառնելով՝ զարդարեց ճայաստան :

Իսկ ինչպիսիք անոնց սկիզբը՝ Եւ շոտ Ա թագաւորին ժամանակը , ինչպէս որ կը վկայեն Յովհաննէս կաթողիկոս , Լսողիկ , Սարգան , Կիրակոս պատմագիրները , նոյնպէս շատ լաւ ծաղկած էր ճայաստանի մէջ , անանկ որ ինքը թագաւորութեան ամենայն գլխաւոր բարեկարգութիւններն ընելէն վերջը՝ սկսաւ քաղաքները , աւանները , գեղերը , տունները՝ բոլոր զարդարել , և ճայաստան ճոխութեամբ լցուց , ու ամենեւին անմշակ դատարկ տեղ մը չձգեց , որով առատ և անբաւ պտուղ կը հանէին : Վարձեալ կ'ըսէ Յովհաննէս կաթողիկոս . « Օ ամենայն տափարակ տեղիս՝ ագարակս և գոմս դէնք , և զմարմանդս՝ յայգիս և 'ի բուրաստանս զարդարէր » : — Իսկ Ս թագաւորին գալով թող մեր տեղը լքծրունին խօսի , որ լքծրամարայ փառաւոր շինութիւնը նկարագրելէն վերջը՝ այսպէս կը շարունակէ . « Յայնժամ և իւր իսկ արքայի ամենիմաստ հասողութեամբն հանդերձ բազում արուեստաւորօք զարձալտարութեան 'ի ձեռն առեալ գծել ,

միանգամայն և գծագրել նշանակել առ ստորոտով լեւինն որ է գագաթն կղզոյն , զտեղիս զբոսացուցանողս վայելաւորս , ըստ արժանի կայենից արքայական իւրոցն հանգստեան ձգելով պարսպունս , յարդարելով զփողոցս , և դարս դարս դարաստանաց , և գահս ըստ գահից տէրութեանց , և բուրաստանս և պարտէզս , բուրաստանաց և ծաղկոցաց ուրոշեալ հովիտս , զորս վաղվաղակի ածեալ 'ի կատարումն հասուցանէ զամենայնս . ևս և ծառատունկ բազում , զոր ոռոգեալ արբուցանեն 'ի բարեհամ և անսպառ աղբերէն , որ ակնարկելովն խնամովին Լստուծոյ կայ 'ի մէջ քաղաքին » : Եւ արմանք չէ որ լքծրամար կղզին , և մասնաւորապէս անոր մէջ այն հիանալի Լստուծոյ տաճարը շինող թագաւորը՝ այսպիսի փափուկ և ընտիր ախորժ մը ցուցուցած ըլլայ բուրաստանաց վրայ ալ :

Եւ յապի յիշատակութիւններն որ կ'ընեն մեր նախնիք տեղ տեղ իրենց գրուածոց մէջ պարտէզներու վրայ , ընդհանուր ազգին ախորժն ու բուրաստանաց լաւ ծաղկած ըլլալը յայտնի կը ցուցնեն . բայց աւաղ , ինչպէս որ վերն ըսի , միայն թագաւորաց գործքերն ու անոնց ըրածները կը պատմեն . իսկ նախարարաց վրայ ամենեւին լուրթութեամբ կ'անցնին , թէպէտ և աւելի հինները նախարարութեանց վրայ ալ . « անբաւ զրուցաց մատենք » , աւանդեր են՝ Խորենացոյն վկայութեամբ . ուր ընդ հակառակն կարելի բան չէ որ մեր ազգին քաղաքականացեալ և հարուստ ժամանակները նախարարներն ալ փառաւոր պարտէզներու տեսքը չըլլային . վասն զի կը տեսնենք որ ընդհանուր ազգին ոգւոյն մէջը մշակութեան եռանդը տնկուած և միշտ արծարծ մնացած է . միանգամայն և թագաւորաց հետ զհետէ օրինակները դիմացնին՝ իրենց մեծ գրգիռ և գաղափար էր հետեւելու : Ինչպէս նաև կը տեսնենք Պարսից նախարարները , որ իւրաքանչիւր կը ջանային մէկը քան զմէկալը գերազանցել գեղեցկութեամբ :

պարտիզաց , և ըստ մշակութեան իւրաքանչիւր սահմանաց՝ թագաւորէն վարձ կամ պատիժ կ'ընդունէին : Եւ մեր թագաւորութիւնն որ այնչափ մեծ վերաբերութիւն ունեցեր է Պարսից հետ , հարկաւ անոնց այս նախանձելի յառաջադիմութեան կերպը բերած են հայաստան , որով այնչափ յառաջացեր է մշակութիւնը : Եւ մանապէս մեր մեծամեծ թագաւորաց ժամանակները , ինչպէս ըսինք Լըտաշեսի ժամանակը , որ բոլոր երկրին մէջ կտոր մը անմշակ տեղ չկար , հարկաւ թագաւորը չէր որ ամբողջ երկրին ընդարձակութեանը հոգաբարձութիւն կ'ընէր , այլ իւրաքանչիւր տեարք նախարարաց հովանաւորութեան տակ՝ խաղաղ իրենց մշակութեանը կը պարապէին . և այս նախարարները անկարելի բան է որ առանց ամենևին մշակութեան ախորժ մը առնելու այն աստիճան ետևէ ինկած ըլլան , որ բոլոր երկրին մէջ պզտիկ մաս տեղ մը անմշակ մնացած չըլլայ . ուրեմն թէ որ կ'ընդունինք բոլոր բովանդակ հայաստանի մշակուած ըլլալը նախարարաց ձեռաց տակը , որոնք կը սիրէին մշակութիւնը , անհնարին է չհետևելը նելը թէ տեսնելով թագաւորին շինած բուրաստաններն ու ծաղկանոցները՝ իրենք ալ՝ ի նոյն յորդորուած չըլլան :

Եր նախարարաց աւելի որսորդութեան անտառներուն վրայ ծանօթութիւն ունինք , որ այն ալ մաս մըն է պարտիզաց . թէպէտ այս կերպ մասնաւոր շինուած փառաւոր անտառներ շատ աւելի կը յիշուին թագաւորաց համար , որ այն անտառներուն մէջ որսի կ'ելլէին զուարճութեան և միանգամայն պատեւրազմական կըթուէին համար , զորոնք զանց կ'ընենք առանձնակի հոս յիշելը :

Իսկ դառնալով դարձեալ հայաստանի վրայ՝ կը տեսնենք որ ինքը երկիրը քաջալերութիւն կու տար մշակաց որ տքնին իր վրայ . և շատ տեղերու անունները միայն վկայ կ'ըլլան իրենց ծաղկաներու , բուրաստաններու անաշխատ յարմարութեանը . ինչպէս Նաղիկ գիւղը , որ Բամիկոնեանց իշխանութեան տակն

էր , որով կերպով մը կրնանք հետևելը նել յանուանէ այս նախարարութեան բուրաստաններ ունենալը . նմանապէս Նաղիկէյ կամ Նաղիկաց լեռները , զոր Լաիրատ գետին ակունքը կ'ուղղանեն . Լեւերկի և Նաղիկոտն գաւառները Լարատայ մէջ . և նոյն իսկ ամբողջ Լարատը ընդարձակ դրախտ մըն էր , ինչպէս մանրապատում և ճոխանալով կը նկարագրէ Դազար Դարպեցի , որուն երկար ստորագրութեան մէկ երկու կտորները դնենք . “ Եւ խորհելով զայս ամենայն Լըշակ թագաւորն ի միտս իւր՝ լքեալ մերժեալ թողոյր զբարի և զբնիկ ժառանգութի նախնեաց իւրոց , զգաւառն Լըրարատու . զհոյակապն և զհուշակաւորն և զականաւորն , զամենաբոյն , զամենաբուղին , զամենալին , զամենագիւտն ի շահս և ի դարմանս մարդկային պիտոյիցս կենաց և վայելչութեան և սթափութեան , զգաշտս մեծատարածս և որսալիցս , զերկնս շուրջանակի գեղեցկանիստս և պարարտ արօտս , . . . յորոց ի վերուստ ի կատարածն ջրոց հոսմունք անկարօտ ոռոգման՝ արբուցանելով զգաշտս մատակարարէ անբաւ բազմութեամբ յոստանն կանամբք արամբք և ընտանեօք զանպակասութիւն հացի և գինւոյ , զանուշահոտ զմեղրահամ քաղցրութիւն բանջարացն , և զզանազանումն իւղաբուրդ սերմանցն : . . . Իսկ սաստկաբուրումն անուշահոտ ծաղկանցն , որ զարանցն քաջաց որսասէր նետողացն և զհօտարած բայօթէգացն ընձեռելով առողջութիւն , զօրացուցանեն զգալիութիւն խելացն և նորոգեն : Եւ գտանին և ազգի ազգի արմատք բուսոց ի պէտս օգտակարութեան դեղոց . . . : Եւ արդ զայսպիսի զըղձակերտ գաւառ , զնաշխարհիկ և զամենալի ըստ տրւելութեան ամենախնամ արարչին Լըտուծոյ , զԼըրարատեան գաւառ , որ է գլուխ աշխարհիս հայոց , զգաւառն համբաւատեն , զգաւառն ամենալի , որ բերէ յինքեան զօրինակ լիութեան , ըստ բանի գրոյն , զերկրին Լախպտացոց , և զդրախտին Լըտուծոյ , : Եւ

Թերցողաց կը թողունք հոս երևակայել լը թէ երբ թագաւորութեան իյնալու ժամանակները այս վիճակի մէջ էր լայրարատ, ինչ եղած պիտի ըլլայ պայծառ ժամանակները: Լսոնց նման կան դեռ պտղաբեր գաւառներ, ինչպէս Վողթան գաւառը, և Կող լեռան ստորոտները, որուն համար « արգաւանդ և հացաւէտ », կ'ըսէ Խորենացին, և այլ շատեր: Խօսքերնիս կնքենք հոս՝ Օհնոր Վլակայ պատմագրութեան վերջին տողերէն Տարօնոյ գաւառին արգաւանդութեան ստորագրութիւնը բերելով. « Բայց դուք եթէ գալ կամիք յերկիրս յայս, բարի է երկիրս, և վայրքս անուշոգ և բազմաջուր, դաշտաձև, և շուրջ զլեռամբքս բազում ամրոցք: Երկիրս խոտաբեր և մեղրաբուի. և որպէս մանանայն իջանէր յերկնից անդ առ Հրեայն, նոյնպէս և աստ՝ ի մերում երկրիս՝ ի վերայ անտառացս իջանէ քաղցր առաւել քան զմեղր՝ որ կոչի գազապէն: Եւ այդ երկիրդ խորշակահար է և հացապակաս, և անասուն ոչ բազում՝ ի դմա. իսկ այս երկիրս ամենայն բարութեամբ լի է և աջողակ և առողջ՝ »:

Հ. Ի. Կ

ՉԱՓԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

ՉԱՓԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

Տասնորդական դրոսիս չափոց ու կշիռը :
(Տես երես 172)

() ամանեան տէրութեան մէջ գործածուած մակերեւութի չափերն են քառակուսի կանգուն ճարտարապետական, արտավար կամ Գէժիւմ, և քառակուսի մզոն:

Վառակուսի ճարտարապետական կանգունը այնպիսի քառակուսի մըն է, որուն թէ երկայնութիւնը և թէ լայ-

1 Պատմութիւն Տարօնոյ, Պատճէն Բ:

նութիւնը մէկ ճարտարապետական կանգուն է. և որովհետեւ ճարտարապետական կանգունն է 24 սաղ փարմագ կամ մասն, ուրեմն քառակուսի ճարտարապետական կանգնոյն մակերեւոյթն է 24 անգամ 24 և կամ 576 քառակուսի սաղ փարմագ, կամ թէ 576 անգամ այնպիսի քառակուսի մը, որուն իւրաքանչիւր կողմը մէկ սաղ փարմագ ըլլայ: Եւ նոյնպէս ալ քառակուսի սաղ փարմագին թէ երկայնքը և թէ լայնքը 12 սաղըր փարմագ կամ գիծ է, որով քառակուսի սաղ փարմագին մակերեւոյթն է 12 անգամ 12 և կամ 144 քառակուսի սաղըր փարմագ, կամ թէ 144 անգամ այնպիսի քառակուսի մը, որուն ամէն մէկ կողմը մէկ սաղըր փարմագ ըլլայ: Եւ հետեւաբար քառակուսի սաղ փարմագին իւրաքանչիւր կողմն է $\frac{1}{24}$ քառակուսի ճարտարապետական կանգնոյն կողման, և մակերեւոյթն ալ է $\frac{1}{576}$ քառակուսի ճարտարապետական կանգնոյն մակերեւութին. նմանապէս քառակուսի սաղըր փարմագին իւրաքանչիւր կողմն է $\frac{1}{12}$ քառակուսի սաղ փարմագին կողման, կամ թէ $\frac{1}{288}$ քառակուսի ճարտարապետական կանգնոյն կողման. իսկ մակերեւոյթն ալ է $\frac{1}{144}$ քառակուսի սաղ փարմագին մակերեւութին, կամ թէ $\frac{1}{82944}$ քառակուսի ճարտարապետական կանգնոյն մակերեւութին:

Հոս պէտք չէ շփոթել քառակուսի ճարտարապետական կանգնոյն քսանըջորսերորդ մասը քառակուսի սաղ փարմագին հետ. վասն զի քառակուսի ճարտարապետական կանգնոյն քսանըջորսերորդ մասն է 24 քառակուսի սաղ փարմագ, իսկ քառակուսի սաղ փարմագն է քառակուսի ճարտարապետական կանգնոյն 576 երորդ մասը: Եւ նոյնպէս ալ քառակուսի սաղ փարմագին տասուերկու երորդ մասը պէտք չէ շփոթել քառակուսի սաղըր փարմագին հետ. վասն զի քառակուսի սաղ փարմագին տասուերկու երորդ մասն է 12 քառակուսի սաղըր փարմագ, իսկ քառակուսի սաղըր փարմագն է քառակուսի սաղ փարմագին 144 երորդ մասը: